

Lezen = voelen

Frank Brandsma

Opleiding Literatuurwetenschap, Universiteit Utrecht

NEERLANDISTIEK.NL 12.03; GEPUBLICEERD: [april 2012]

Zonder gevoel, geen taal, Jos van Berkums oratie die u zojuist op het scherm heeft gezien en wellicht gelezen, is een gepassioneerd pleidooi voor aandacht voor de affectieve aspecten van taal en menselijke communicatie. Van Berkum heeft het vooral over taalgebruik en de lichamelijke verwerking van taal, over de processen in het brein, en benadrukt hoe belangrijk gevoel is bij alle informatie die wij verwerken: “Niet Descartes ‘ik denk dus ik ben’ maar Damasio’s ‘ik voel dus ik ben’ is het juiste credo” (laatste zin van de paragraaf *Het voelende brein*). De verwijzing naar neurowetenschapper Antonio Damasio en diens onderzoek naar, onder meer, bewustzijn is kenmerkend voor het betoog en voor Van Berkums onderzoek in het algemeen: hij bekijkt via allerlei technieken wat er in het menselijke brein gebeurt bij het verwerken van taal. Mooi is ook het voorbeeld dat hij geeft over de vraag: “Hoe vond je mijn oratie?” en het antwoord: “Het is moeilijk een oratie te houden”. Dergelijke indirecte antwoorden vergen bij de verwerking meer breintijd en breingebieden dan directe antwoorden, zo blijkt uit fMRI onderzoek.

Juist in de koppeling van taalonderzoek met neurologie ligt de wetenschappelijke winst van de afgelopen jaren en daar komen ook de mooie perspectieven voor toekomstig onderzoek uit voort, niet alleen voor de taalpsychologie en ‘social neurosciences’, maar ook voor bijvoorbeeld communicatiekunde en literatuurwetenschap. Als we beter begrijpen hoe ‘gevoelig’ communicatie ligt en hoe de verwerking in ons brein gaat, kunnen we bijvoorbeeld ook beter bestuderen hoe literatuur werkt en hoe het komt dat verhalen de lezer raken, emotioneel bewegen. Van Berkum verwijst op slechts enkele plaatsen naar literatuur en verhalen. Ik zal proberen de ideeën in zijn oratie wat meer in die richting uit te werken, met speciale aandacht voor emoties in de historische letterkunde.

Al vanaf Plato en Aristoteles is duidelijk dat verhalen (in die tijd vooral in de vorm van toneel) het publiek laten meeleven. *Katharsis* is het resultaat van het meebeleven en verwerken van de getoonde emoties. Van Berkum noemt dit fenomeen “sharing” (p. 19), maar het wordt bijvoorbeeld ook als empathie of resonantie beschreven, zoals in het recente overzichtsartikel over emotieonderzoek in de literatuur van Susanne Keen in *Poetics Today* (2011: dit tijdschrift wijdde een dubbelnummer aan ‘Narrative and the Emotions’). De in de oratie genoemde Tolstoi ziet dit fenomeen als het kenmerk van kunst:

A real work of art destroys, in the consciousness of the receiver, the separation between himself and the artist, not that alone, but between himself and all whose minds receive this work of art.

In this freeing of our personality from its separation and isolation, in this uniting of it with others, lies the chief characteristic and the great attractive force of art.

If a man is infected by the author's condition of soul, if he feels this emotion and this union with others, then the object which has effected this is art; but if there be no such infection, if there be not this union with the author and with others who are moved by the same work, then it is not art. (Maude 1927, p. 275)

Nu zijn er belangrijke aanwijzingen dat meeleven met literaire personages in het brein aantoonbaar is als een van de vormen van een natuurlijke, standaard ingebouwde reactie op getoonde emoties. Het onderzoek naar zogenoemde spiegelneuronen heeft laten zien dat mensen (en ook bijvoorbeeld mensapen) bij de neurale verwerking van bewegingen of emoties die zij waarnemen of zich voorstellen gebruikmaken van dezelfde neuronen (hetzelfde 'gebiedje' in het brein) als die hun eigen gevoelens en bewegingen verwerken. Twee grondleggers van dit onderzoek, Rizzolatti en Sinigaglia, verwoorden het zo:

Even if they involve different cortical circuits, our perceptions of the motor acts and emotive reactions of others appear to be united by a mirror mechanism that permits our brain to immediately understand what we are seeing, feeling or imagining others to be doing, as it triggers the same neural structures (motor or visceromotor respectively) that are responsible for our own actions and emotions. (Rizzolatti & Sinigaglia 2008, p. 190)

De hersenen verwerken verschillende soorten input door middel van hetzelfde instrument. Je voelt je misselijk, je ziet dat iemand anders misselijk is, en je stelt je voor dat iemand (bijvoorbeeld een verhaalpersonage) misselijk is, al deze ervaringen worden in dezelfde spiegelneuronen verwerkt. Dit verklaart bijvoorbeeld de schijnbewegingen van mensen die voor een computerscherm zitten en een bokspelletje spelen.

Het gaat om een natuurlijke reactie, die ook goed te onderdrukken is. Bij het lezen van verhalen, zo laat David Miall zien in een artikel in het themanummer van *Poetics Today*, zijn de emotionele reacties primair. Het lezen levert binnen milliseconden gevoelens op, die vervolgens nader verwerkt kunnen worden en dan bijvoorbeeld onderdrukt, maar die eerste gevoelsreactie is er in ieder geval. De lezer leeft dus meteen mee, deelt de gevoelens van het personage in eerste instantie. Hij kan er vervolgens voor kiezen die juist te negeren of zich er zelfs tegen te verzetten, maar de tekst doet de lezer in ieder geval iets.

Er kunnen op basis van de neurologische verwerking allerlei experimenten opgezet worden om te kijken wat er dan precies gebeurt in de lezer van nu. Een deel van het onderzoek zal die kant opgaan en dat is, in zekere zin, een heropleving van de "empirische" Literatuurwetenschap uit de vorige eeuw, die via het bevragen van proefpersonen en, bijvoorbeeld, het meten van leestijd ook probeerde achter de werking van teksten te komen.

Maar wat doen we met oudere teksten? De geschiedenis van de emoties is een belangrijk onderzoeksterrein aan het worden, aangejaagd door bijvoorbeeld het onderzoek van historica Barbara

Rosenwein en een groot Duits emotieproject (waarvan Rüdiger Schnell een goed overzicht geeft). Historisch letterkundigen hebben alleen de teksten, maar gelukkig is ook daarin heel wat emotie te vinden. Men kan bijvoorbeeld kijken naar toeschouwers in de teksten zelf en de emoties die zij tonen bij het kijken naar een gevecht of andere spectaculaire gebeurtenis. De neurologische overnametheorie leidt dan tot het inzicht dat de eigentijdse luisteraars uitgenodigd werden om de getoonde emotie over te nemen. Deze spiegelfunctie, en de bijbehorende spiegelpersonages, blijken frequent voor te komen en een goede indicatie te kunnen geven van de emotionele impact van de teksten. Dit levert geen bewijzen op, maar het gegeven dat de spiegelfunctie door de auteurs van teksten uit allerlei talen en perioden actief lijkt te worden ingezet, geeft wel aan dat we een emotionele vertelstrategie op het spoor zijn. Er is nog veel onderzoek nodig, maar deze inzichten bieden wel een nieuwe ingang in wat tot nu toe een gesloten boek leek: het emotionele leven van middeleeuwse luisteraars en lezers.

De nieuwe inzichten kunnen voor alle perioden leiden naar een andere vorm van lezen, waarin we het gevoel als wetenschappers niet buitensluiten (of verstoppen in ingewikkelde rationeel-filosofische discoursen), maar juist erkennen en dan verkennen. Hoopgevend voor de in de laatste jaren toch flink verdeelde neerlandistiek is dat emotieonderzoek een terrein is waar taalkunde, taalbeheersing en letterkunde elkaar kunnen vinden en samen optrekken. Jos van Berkum is daarbij een inspirerende gids!

Bibliografie

- Frank Brandsma, 'Luisteren naar de spiegel?' in R. Sleiderink e.a. (eds.), *Maar er is meer. Avontuurlijk lezen in de Lage Landen. Studies voor Jozef D. Janssens*. Leuven: Davidsfonds/Amsterdam: AUP, 2005, p. 283-301.
- Suzanne Keen, 'Introduction: Narrative and the Emotions', *Poetics Today* 32:1 (2011), p. 1-53.
- Aylmer Maude (ed./tr.), *Tolstoy on Art*. London: OUP, 1927, p. 275.
- David Miall, 'Emotions and the Structuring of Narrative Responses', *Poetics Today* 32:2 (2011), p. 323-348.
- G. Rizzolatti & C. Sinigaglia, *Mirrors in the Brain – How our minds share actions and emotions*. Tr. F. Anderson. Oxford: OUP, 2008, p. 190.
- Rüdiger Schnell, 'Erzähler - Protagonist - Rezipient im Mittelalter, oder: Was ist der Gegenstand der literaturwissenschaftlichen Emotionsforschung', in *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 33 (2008), p. 1-50.